

○ NEKIM PITANJIMA FEUDALNE FORMACIJE U SREDNJOVJEKOVNOJ SLAVONIJI

Povodom prikaza feudalne formacije u Hrvatskoj u knjizi Prioredna istorija naroda F. N. R. J. do prvog svetskog rata od Dr. N. Vuče.

Nada Klaić

○ metodi, karakteristikici i vrijednosti Vnčina naučnog rada dosad je ponešto pisano,¹ pa se zbog toga ne ćemo u ovom prilogu na tom zadržavati. Nedostaci, koje nalazimo u ostalim dijelovima Privredne istorije, nalaze se i u prikazu privredne povijesti Hrvatske i Slavonije u Srednjem vijeku.

Pitanje, kada postaju u Hrvatskoj i Slavoniji feudalni odnosi dominantni, još do danas nije definitivno riješeno. Argumenti, na osnovu kojih su stvarani zaključci, uzeti su jednom iz pravne povijesti, drugi put iz društvene, a nikada iz ekonomske. Dok po mišljenju jednih »hrvatsko-ugarski kraljevi prelaze u drugoj polovici XII st. na tipičan donacionalno-feudalni sustav«,² drugi smatraju, da je za Zvonimira došlo do odlučnog preokreta k feudalizmu,³ jer je za njegovo vrijeme pojačano stvaranje dvorskoga plemstva (župani, koji su do njega bili predstavnici plemena, sada su dvorski činovnici). Međutim, i jedna i druga periodizacija ostavlja otvorena pitanja, jer argumentacija nije uzeta iz ekonomike onoga doba. Ako feudalnu epolu mora karakterizirati sve veći broj feudalno zavisnog seljaštva na račun onoga slobodnih teritorijalnih općina, onda moramo svršetkom XI st. po jednima, ili svršetkom XII st. po drugima utvrditi, da je većina slobodnih općina pretvorena u feudalno zavisna sela.

Feudalno doba bi trebalo, prema shemi Vuče, trajati od XII—XVIII st. U samom djelu obradio je razdoblje od XII—XV st., uzimajući za to doba katkad podatke i iz kasnijih stoljeća, ali razvitak proizvodnih snaga i odnosa od XV—XVIII st. nije čak unio ni u sadržaj knjige.

Periodizacija feudalne epohe nije argumentirana. Kriterij, po kojem se feudalna epoha raspada na više razvojnih faza, je razvitak rente. Razvitkom

¹ Dr. B. Grafenauer, *Slovenska zgodovina v novih učbenikih*, Zgodovinski časopis II—III, 1948/9, str. 240—3.

Dr. R. Bičanić, *Privredna istorija naroda F. N. R. J. do prvog svetskog rata*, Historijski zbornik II, 1949, br. 1—4, str. 263—9.

S. Dimitrijević, *Dr. Nikola Vučo: Privredna istorija naroda F. N. R. J. do prvog svetskog rata*, Crvena zastava, II, 1949, str. 93—107.

² M. Kostrenčić, *Vinodolski zakon*, Historijski zbornik II, 1949, str. 157.

³ D. Janković, *Istorija države i prava F. N. R. J. I*, str. 65.

robno novčanih odnosa i postepenim prijelazom od radne i prirodne rente na novčanu, kao i istodobnim razvitkom gradova, počinje u feudalizmu novi stadij, koji traje u Zapadnoj Evropi od XII—XV st. U kasnijim će se izlaganjima vidjeti da se razvitak robno novčanih odnosa i početak novčane rente javlja u srednjovjekovnoj Slavoniji istodobno kada i na zapadu (djelomično od kralja Kolomana, koji je odredio da se marturina plaća u novcu⁴), t. j. početkom XII st.

Kod periodizacije dakle ekonomske povijesti naroda čitave Jugoslavije treba uzeti u obzir najprije ekonomski razvoj pojedinih zemalja i na osnovu njega stvarati zaključke. Ako se ne postupa po tom principu, onda se događa, kao i u ovom slučaju, da je početak feudalne formacije u Hrvatskoj i Slavoniji stavljen u isto doba, kada i početak razvijenog feudalizma.

Budući da periodizaciju ekonomske povijesti treba provesti na osnovu ekonomskog razvitka pojedinih formacija, to se ne možemo zadovoljiti argumentima za periodizaciju feudalne formacije spomenutih historičara.

U ovom su kratkom prikazu uzeti u obzir samo neki momenti iz feudalne formacije u srednjovjekovnoj Slavoniji, te zbog toga nije prikaz jedinstven, nego fragmentaran. Ali, prema današnjem stanju ekonomske nauke kod nas, nije moguće napisati cjelovitu ekonomsku povijest bilo koje pokrajine ili naroda, jer za »takav zadatak treba niz specijalnih monografija i izučavanje osnovne arhivske građe, a to prelazi snage pojedinca.«^{4a}

I. Feudalni odnosi u srednjovjekovnoj Slavoniji.

Nakon danih općih karakteristika feudalnog poretka, Vučo prelazi na feudalne odnose u Hrvatskoj. Opća obilježja ovih odnosa samo su doslovno-ponavljanje Bahićeva teksta.⁵

Vučo je podijelio društvo u Hrvatskoj na slobodne i neslobodne. »Po uzoru na feudalni poredak u zapadnim evropskim državama, hrvatski narod bio je sastavljen od slobodnih i neslobodnih ljudi. U slobodne ljude spadali su plemići, građani i seljaci, a u neslobodne spadali su poluslobodni robovi (coloni i servi)«. ⁶ Vučo nije naveo, po kojem je kriteriju podijelio hrvatsko društvo na slobodne i neslobodne. Svakako se klasne razlike u društvenom uređenju nisu razvile »po uzoru na feudalni poredak u zapadnim evropskim državama«. Ova podjela društva na klase u ekonomskoj povijesti ne zadovoljava zbog toga, što nije uvijek pravno stanje pojedinca odlučivalo o njegovoj »slobodi ili neslobodi«, nego njegov položaj u gospodarstvu. Kao što ćemo kasnije

⁴ V. Klaić, *Marturina, slavonska daća u srednjem vijeku*, Rad 137, str. 155. Pod srednjovjekovnom Slavonijom razumijeva se teritorij od Drave do Gvozda. Sve do XVI st. naziva se u izvorima Hrvatskom područje od Gvozda do Jadranskog mora. Kako se pojam Hrvatske širio prema sjeveru, potiskivao je naziv Slavonije prema sjeveru i istoku, tako da se od XVI st. počeo nazivati Slavonijom teritorij između Drave i Save. Vučo nije bio dosljedan u upotrebi ovih naziva, te je veoma često upotrebljavao izraz Hrvatska umjesto Slavonija, na pr. na str. 138 i na drugim mjestima.

^{4a} Bičanić n. d., str. 263.

⁵ Anto Bahić, *Istorija naroda Jugoslavije I*, str. 85—91.

⁶ n. d., str. 72—74.

vidjeti, mogli su u XIV st. slobodni ljudi (liberi subditi — t. j. oni koji mogu slobodno seliti sa imanja vlastelina) preuzeti selišta serva, a sa selištima i njihove dužnosti. Stalež nije dakle u tom slučaju bio povezan sa imanjem. Od veće je važnosti gospodarsko stanje pojedinca nego pravno. Vlastelin, koji prisvaja višak proizvoda u obliku tlake, prirodne ili novčane rente, svakako je »slobodniji« od onoga, koji mu tu rentu daje. A među onima, koji su dužni davati viške prihoda sa svojih imanja, ima onih, koji su »slobodni«, kao i onih, koji su »neslobodni«. Razliku među njima čini količina podavanja i tlaka, na koju su obvezani vlastelinu. Od pravnog je dakle stanja pojedinca važnije pitanje, koliko on ima vremena da se posveti obradbi svoje zemlje i koju količinu prihoda daje sa svojeg imanja.⁷

No ne samo da je Vučo donio u gospodarskoj povijesti Srednjeg vijeka samo ovu juridičku podjelu društva na staleže, nego je za čitavu feudalnu formaciju dao samo jednu shemu društvene hijerarhije, pretpostavljajući u toj shemi samo neznatne promjene. Neprestane promjene u društvenoj strukturi u Slavoniji, bazirane na promjenama u načinu proizvodnje, zahtijevale bi više ovakvih shema, jer ona, koja prikazuje društveno uređenje za Arpadovića, t. j. do kraja XIII st., ne može više poslužiti za prikazivanje stanovništva u XIV st.

Plemstvo dijeli na više i niže.⁸ Na žalost posvećuje višem plemstvu u Hrvatskoj samo 8 redaka, dok ono u Slavoniji uopće ne spominje. Podjela je plemstva učinjena prema državnim službama, premda nije čast, nego i materijalno stanje pojedinaca odlučivalo o pripadnosti »višem ili nižem plemstvu«.

U Slavoniji je plemstvo većinom stranoga podrijetla; to su privilegirani doseljenici, kojima je kralj za zasluge podijelio zemlju. Najpoznatije velikaške porodice u XIII i XIV st. (Ache, Gisingi, Gut-Keledi, Svetački i druge) nisu slavenskog podrijetla. Obično bi jedan član porodice, koji se istakao u ratu ili učinio vladaru kakvu uslugu, dobio neki posjed, koji je nastojao povećati. Kako su rasla imanja porodice (bilo kupnjom, ženidbama, otimanjem i t. d.) rastao je njezin ugled, s njim i časti. Kralj je mogao iz osobitih razloga darovati pojedincu ogromne posjede, kao što je to na pr. učinio Achi, praocn velike porodice, koja je u svojim rukama držala ogromne posjede oko Medvednice.

Snaga se velikaša bazirala na njihovu velikom posjedu. Jači je bio onaj, koji je imao veći broj podanika. Kako je rijetko koja velikaška porodica uspjela dugo vremena sačuvati na okupu svoja imanja, jer su se velikaši međusobno neprestano borili, a i kralj je nastojao da im skući vlast, to možemo od XIII—XVII st. govoriti o nizu velikaških porodica, koje su se najprije isticale u političkom životu, a onda su propadale. Kao primjer može poslužiti porodica Bribirski-Zrinski. U doba narodne dinastije kasniji su Bribirski knezovi jednaki ostalom plemstvu: borbe poslije 1102 g. iskorištavaju tako, da postaju na prijelazu iz XIII u XIV st. gotovo samostalni vladari. Kad su 1347 g. nagođivši se sa kraljem izgubili gotovo sva imanja u Hrvatskoj i dobili u zamjenu Zrinj u Slavoniji, čekala ih je ponovna borba za uspostavu nekadašnje moći.

⁷ J. Kulischer *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit* I, München 1928, str. 47.

⁸ n. d., str. 73.

Ta je borba trajala oko 100 godina (Nikola Šubić-Zrinski Sigetski uzdržava vojsku na svoj trošak). Sakupivši ogromne posjede u Hrvatskoj i Slavoniji imali su uvjete da postanu samostalni dinasti, ali su u borbi sa Leopoldom podlegli i tada ih nestaje.

Drugu grupu slobodnih ljudi sačinjavaju po Vuči *gradani*.⁹ Građanstvo dijeli na a) gradske plemiće (*cives maiores*) i b) obične neplemenite građane (*cives minores*). I ova podjela građana na gradske plemiće i neplemenite građane ne može se prihvatiti, jer nije ni vremenski ni teritorijalno određena. Budući da je to jedina podjela građana, koju donosi za Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju, to pretpostavljamo, da Vučo nije vidio ogromnu razliku u ekonomskom razvitku hrvatskih, slavonskih i dalmatinskih gradova.

Potrebno je, govoreći o gradovima, sasvim odijeljeno promatrati razvitak dalmatinskih i hrvatskih od slavonskih gradova. Dok u slavonskim gradovima ne možemo zbog polaganog ekonomskog razvoja u prvim stoljećima njihova postojanja govoriti o patricijatu, u dalmatinskim se gradovima sačuvao kontinuitet još iz rimskog doba, pa ondje u X st. postoji sloj aristokracije, koja ujedno drži i vlast u svojim rukama. Oporuka zadarskog priora Andrije iz 918 g. najbolje nam to pokazuje.¹⁰ Njegove su nekretnine: 5 kuća u gradu, vinogradi i zemlje izvan grada; a pokretnine: preko 800 glava sitnoga blaga. lade, skupocjena odjeća i t. d.

(O gradovima bit će govora u drugom dijelu).

Vučina klasifikacija *seljaštva* na: seljake-plemiće, slobodnjake, podanike i kmetove, čini nam se nepreciznom.¹¹ Prva se grupa ne ubraja među seljake. Pod seljacima-plemićima razumijeva »ostatke starog plemenskog uređenja, vlasnike poseda, nezavisne od vlastele«. Seljaci-plemići su nekadašnji *jobagiones castri*, koji su u sistemu *castra* imali viši položaj od *castrensia* (gradokmeta), ali nisu bili sve do svršetka XIII st. plemići. Uživali su zemlje *castra*, potpadali su pod jurisdikciju *comesa castri*, a obvezani su bili na vojničku službu.¹² U toku druge polovice XIII st. njihov se položaj mijenja: ili postaju *nobiles*, plemići, ili, u koliko su došli pod vlast kojega vlastelina, podložni seljaci. Zbog osiromašenja *jobagiones castri* predavali bi se zajedno sa svojom zemljom drugima u službu (obično crkvi). Kako je kralj na taj način gubio vojnike, nastojao je, kako možemo pratiti prema nekim dokumentima u Slavoniji, da restituira *jobagiones castri* u starim pravima. Tako, na pr., 1257. g. Bela IV za trojicu *jobagiona zagrebačkog castra*, koji »mole paupertatis oppressi se cum terris suis domui sancti sepulcri de Golgonicha reddidissent servituros«, hotеći »*ipsos in priori statu et libertate conservare, ne ex hoc iura castri nostri memorati alienentur*«, određuje, da im spomenuti red vrati njihove zemlje, a oni da se povrate »ad debita (et) servicia dicto castro exercenda«.¹³

Neki su *jobagiones castri* u drugoj polovici XIII st. toliko osiromašili zbog čestih ratova, da su zalagali svoje zemlje.¹⁴

⁹ n. d., str. 74.

¹⁰ Fr. Rački, *Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1877, str. 18.

¹¹ n. d., str. 74.

¹² Dr. M. Lanović, *Privatno pravo Tripartita*, Zagreb 1929, str. 169—170.

¹³ I. K. Tkalčić, *Monumenta episcopatus zagrabienensis I*, Zagreb 1873, str. 117.

¹⁴ n. d., I, str. 155, 157.

Najčešće citirani primjer jobagiona castrī je »plemenita općina Turopoljek«. Sve do svršetka XIII st. uspjeli su se Turopoljci u borbi sa okolnom vlastelom sačuvati, te su od neplemenitih slobodnjaka postali negdje u to vrijeme plemićima. Usprkos tome, što su njihova imanja bila manja od velikaških, ipak su po svojim pravima plemići, tako da ih ne možemo nazvati seljacima-plemićima.¹⁵ Njihovu nazivu jobagiones treba dodati jobagiones castrī, jer je pojam jobagio tako širok da može značiti običnog seljaka i bana.¹⁶

Potpuno je pogrešna tvrdnja Vuče, da su ostaci »carskih slobodnjaka« (t. j. jobagioni) »bili docnije u Hrvatskoj graničari«.¹⁷ Gotovo tri stoljeća prije nego što se razvila Vojna Krajina, nestalo je jobagiona castrī, koji su, kako smo vidjeli, ili postali plemići, ili obični seljaci. Nadalje, nikada nisu jobagioni bili carski vojnici.

Osim jobagiona castrī, koji su od neplemenitih slobodnjaka postali plemićima, treba razlikovati niže plemstvo, ostatke plemenskog uređenja (na pr. Pribići u Podgorskoj županiji).¹⁸ To je Vučo i učinio.

Pitanje je seljaka jedno od najtežih u društvenom uređenju feudalne epohe, jer su izvori za to pitanje neistraženi. Kako seljaci čine u Srednjem vijeku ogromnu većinu stanovništva, trebalo je tom pitanju posvetiti najviše pažnje, a Vučo mu je posvetio svega dvije stranice.¹⁹

Iz njegova se prikaza uopće ne vidi, kakav je bio gospodarski položaj kmeta u Srednjem vijeku i kako se njegov položaj mijenjao u vlastelinstvu. Ni na jednome mjestu Vučo ne navodi, kako je na položaj kmeta djelovao prijelaz iz flake i naturalne rente u novčanu, kako su novi naseljenici, kolonisti, djelovali na starije stanovništvo u vlastelinstvu. Najprije dijeli seljake na seljake-podanike, a »vremenom se seljak-podanik izjednačio sa kmetom, tako da je u doba razvijenog feudalizma podanik ili kmet značilo jedno te isto«.²⁰ Međutim, šta je seljak-podanik, a šta je kmet, Vučo ne definira. U čemu su se oni razlikovali, kako i zašto postaju seljaci-podanici kmetovima?

Vučo je nadalje izrazio mišljenje »da je položaj podanika ili kmeta prema feudalnom gospodarstvu zavisio od njegovog odnosa prema zemlji, koju je obrađivao«.²¹ Položaj je kmeta u vlastelinstvu ovisio o količini rente, koju je bio

¹⁵ Turopoljski plemići su »nobiles unius sessionis«. Vidi Lanović n. d., str. 170, i Klajč, *Povjest Hrvata* III/6, str. 30.

¹⁶ O značenju riječi jobagio vidi Timon, *Ungarische Verfassungs- und Reichsgeschichte*, Berlin 1904, str. 143—145. i V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pr.-ono-povjesni rječnik*, Zagreb 1908—22, pod riječi jobagio.

¹⁷ n. d., str. 74.

¹⁸ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae* IV, str. 258. God. 1244 traže članovi plemićke porodice Pribića koje su župani podgorske županije snizili među jobagione castrī, budući da su uvijek bili i jesu plemići (semper fuerunt et sunt nobiles), od kralja, da ih restituira u njihovim starim pravima t. j. podigne opet među plemiće. Kako se u spomenutoj ispravi Pribići pozivaju na to, da su bili i jesu plemići, a ne navodi se, kako su postali plemićima, niti se pozivaju na kojega vladara (kako su to činili na pr. turopoljski plemići), možemo pretpostaviti, da Pribići nisu ni nobilitirani jobagiones castrī, ni donatorno plemstvo, nego »staro plemstvo, koje potječe iz rodovsko-plemenskog ustrojstva«. Kostrenčić n. d., str. 137.

¹⁹ n. d., str. 74—76.

²⁰ n. d., str. 75.

²¹ n. d., str. 75.

dužan davati vlastelinu (t. j. koji dio viška rada ili prihoda prisvaja vlastelin). Kako Vučo nije pratio razvitak feudalne rente od XII—XV st., to mu je položaj kmetova u tom razdoblju uvijek jednak. Prema njemu su kmetovi u to čitavo doba bili »glebae adscripti«, djeca se kmetova nisu mogla bez dozvole gospodara baviti zanatom, a on sam ženiti i t. d.

Sve te tvrdnje ostaju teoretskim pretpostavkama, jer ih Vučo prepisuje, a ne argumentira.²²

Vučina je klasifikacija seljačkog stanovništva ispala tako nedostatna zbog toga, što je zajedno sa Ružićem²³ zaključio da »poslije Krešimirove darovnice od 1072 g. . . obilnije podatke sadrže izvornici iz XV veka.« Položaju kmetova posvećuje samo tri četvrtine stranice.

Drži nadalje, da su kmetovi u čitavoj feudalnoj formaciji biti »privezani za zemlju«, a izvori za to pitanje govore protivno.

Jedan od najboljih izvora za poznavanje ekonomske i društvene strukture crkvenih vlastelinstava u prvoj polovici XIV st. je statut zagrebačkog kaptola iz 1354 g.²⁴ Kaptolski koloni ili kmetovi, ne samo da su se mogli seliti, nego su odselivši se, zadržavali vinograde na kaptolskom teritoriju. »Cum igitur quidam ex colonis seu populis in terra nostra (sc. episcopi) . . . ac fratrum nostrorum capituli existentes, in eisdem terris vineas habentes, quandam abusivam consuetudinem eorum pretendentes, fuerint sepius attemptati et attemptent, ut dum de ipsis nostris et fratrum nostrorum predictorum tenutis ad tenuta aliorum se transferunt causa commorandi, volunt ut vineas eorum -predictas, extra tenuta nostra . . . residendo, valerent possidere.«²⁵ Biskup određuje da svi koloni, koji se isele sa područja kaptola ili biskupa, gube vinograde, koje su na kaptolskom teritoriju zasadili. Po kasnijem je pravo mogao kmet prodati pravo iskorištavanja selišta, kao i sve investicije i melioracije na njemu.²⁶ Po ovim podacima nije jasno, da li je to pravo vrijedilo i u to doba. Svakako je ovaj običaj kaptolskih kmetova bio na štetu biskupa i kanonika, jer su napuštena selišta ostala na taj način bez vinograda, koji su inače bili njihov sastavni dio. Zasad nas, međutim, najviše interesira činjenica, da je crkva u to doba smatrala seljenje sa svoga područja normalnom pojavom. Otpadaju dakle tvrdnje Vuče, da su »biskupska i samostanska imanja . . . imala na stotine kmetskih porodica privezanih za zemlju, do krajnosti iscrpljenih nemilosrdnom eksploatacijom

²² Poglavlje o »Položaju kmetova« (str. 75, 76) uzeto je doslovno iz Ružića, *Društveno stanje u Hrvata u starije doba*, Mjesečnik pravnčkog društva u Zagrebu XXXVII, 1911, odnosno Ostrovitjanova, *Kratak pregled ekonomike predkapitalističkih formacija*, kako je to već konstatirao Dimitrijević.

Zatim oba poglavlja »Kmetstvo u Dalmaciji« i o »Položaju robova« (str. 78—80) uzeta su također iz citirane Ružićeve rasprave (str. 528—535 i 115—123), dapače su i citati izvora preuzeti iz njegovih bilježaka. Za navedenu Ružićevu raspravu citira pogrešan broj Mjesečnika (I umjesto XXXVII).

²³ n. d., 420.

²⁴ M. E. Z, II, str. 1—49.

²⁵ n. d. sv. II, str. 24. » . . . budući da su neki od naših kmetova ili podanika, koji su naseljeni na našoj zemlji i na zemlji naše braće kaptola, pokušavali i pokušavaju neku zloupotrebu, i hoće, da, odselivši se sa našeg područja i naše spomenute braće na područje drugih, posjeduju prije spomenute vinograde, iako su naseljeni izvan našeg područja«.

²⁶ Lanović n. d., str. 191.

svojih crkvenih gospodara... » i da je crkva »sticala ljudstvo koje je doživotno bilo osuđeno da radi najteže poslove u korist crkvenih velikodostojnika«. ²⁷

Zakonski je seljenje kmetova bilo zabranjeno od 1514—1538 g. Nakon bune Jurja Dozse g. 1514 oduzeta je kmetovima sloboda seljenja »*qua de loco in locum recedendi habebant facultatem, dominis ipsorum terrestribus mera et perpetua rusticitate sint subiecti*«. Na slavonskom je saboru u Križevcima ukinut ovaj zaključak i uređen je postupak, kojega su se morali držati kmetovi i gospoda prilikom seljenja.

Na spomenutom je saboru zaključeno između ostalog slijedeće:

Articulus 21.

Colonorum migratio et eius licentia.

Traductio colonorum, quae hactenus demeritis quidem rusticorum exigentibus inhibita erat, interdum etiam inordinata quadam et damnabili consuetudine in plerisque locis fieri solebat, omnium dominorum ac nobilium et regnicolarum uno voto et consensu admissa et concessa est modo et ordine infra-scripto.

Articulus 22.

Modus accipiendi licentiam colono.

Si quis colonum alterius ad bona sua traducere voluerit, assumpto penes se iudice nobilium comitatus illius accedat dominum illius coloni vel officialem aut villicum eius; et iudex nobilium, depositis prius pro terragio denariis quatuor, repetat colonum et licentiam abeundi illi recipiat.

§ 1. Recepta tandem licentia, relinquat colonum in loco suae residentiae infra spatium quindecim dierum, ut interim omnia debita, quibus domino suo terrestri aut alteri cuiquam, qui illum ibidem requisitum habuerit, persolvat:

§ 2. Vel si dominus eius terrestris benevolum in bonis suis reservare poterit, liberam superinde habeat potestatis facultatem.

§ 3. Ubi vero idem dominus terrestris huiusmodi colonum benevolum apud se et in bonis suis reservare non poterit, extunc ipso quinto decimo die iterum iudex nobilium illo vadat et colonum ipsum clara die, cum omnibus suis rebus mobilibus illi domino aut nobili, qui illum recipere voluerit, restituat et colonus restitutus iterum infra terminum aliorum quindecim dierum immediate sequentium libere se cum rebus suis omnibus recipere et traducere valeat.

Articulus 23.

Seminatura coloni migrantis.

Seminaturae autem, si quas idem colonus in sessione illa sua, quam relicturus est, habeat, sub nomine eiusdem pacifice maneant:

²⁷ n. d., str. 81.

§ 1. Quas, ubi opus fuerit, idem rusticus recludere et sepire et praecustodire ac, dum maturescerent, deposito proventu terragii domino terrestri iuxta loci consuetudinem pro se recipere et levare possit.

§ 2. Si quis colonorum ac hominum illius domini terrestris aut etiam ipse dominus terrestris in seminaturis ipsis sive in aliis quibuscunque rebus quoquo modo damna illi intulerit, extunc talia damna colonus ille vel dominus eius terrestris iure requirere valeat.

Articulus 24.

Colonum contra ius et aequum detinentis poena.

Ubi vero aliquis dominorum aut nobilium huiusmodi colonum modo praemisso repetitum et licentiatum pacifice dimittere nollet et eundem violenter detineret:

§ 1. Extunc colonus ille per comites et vicecomites ac iudices nobilium cum onere viginti quinque marcarum per eosdem super violentum detentorem talis coloni irremissibiliter exigendarum domino aut nobili, qui colonum petiturus fuerit, restituere debeant et teneantur.²⁸

²⁸ F. Šišić, Acta committalia II, str. 145—146. U prijevodu glase ovi članci, kako slijedi:

Član 21.

Seoba kmetova i dopuštenje za seobu

Prevođenje kmetova, koje je dosad zbog nedjela seljaka bilo zabranjeno, ali je ipak na više mjesta bilo katkad uobičajeno po nekom nepravilnom i osuđv vrijednom običaju, prihvaćeno je i odobreno jednodušnim pristankom sve zemaljske gospode, plemića i državljana, i to onako i po onom redu, kako je niže navedeno.

Član 22.

Način kako se dobiva otpusnica za kmeta

Ako tko bude htio prevesti na svoje imanje tuđeg kmeta, neka uzme sa sobom plemićkog suca one županije, pa neka pođe gospodaru onog kmeta ili njegovu službeniku ili viliku: plemićki sudac, pošto prethodno položi 4 denara nime zemljarine, neka zatraži kmeta i primi za njega otpusnicu.

§ 1. Kad konačno dobije otpusnicu neka ostavi kmeta u mjestu, gdje je dotad boravio, za vrijeme od 15 dana, da za to vrijeme kmet isplati sve dugove svom zemaljskom gospodaru ili bilo kome drugome, koji bi ga ondje mogao potražiti.

§ 2. Ali ako ga njegov zemaljski gospodar bude mogao da zadrži na svom imanju s njegovom privolom, neka mu bude slobodno to učiniti.

§ 3. Ako pak isti zemaljski gospodin ne bude mogao zadržati takva kmeta kod sebe i na svom imanju s njegovom privolom, ubuduće neka petnaestog dana plemićki sudac ponovo pođe onamo i samog kmeta za bijela dana preda sa svim njegovim pokretninama onom gospodaru ili plemiću, koji bude voljan da ga primi. Predani kmet neka bude vlastan unutar slijedećih petnaest dana slobodno otići i prijeći sa svim svojim stvarima.

Postavlja se pitanje, zašto je vlastelin nastojao da zadrži kmeta na svojem imanju? Odnos je kmeta prema vlastelinu ovisio u velikoj mjeri o količini radne snage, do koje je vlastelin mogao doći. Ako je vlastelin imao mogućnosti da naseli na svojoj zemlji dosta radne snage, dosta novih naseljenika ili kolonista, onda im je on postavljao i uvjete, pod kojima su se mogli naseliti na njegovoj zemlji. Ako je radne snage malo, vlastelin mora popustiti, stavljati bolje uvjete, kojima može privući koloniste. On ih oslobada u prvo vrijeme taksa, tereta i t. d. Vlastelin je u pomanjkanju radne snage išao tako daleko, da je otimao kmeta drugome vlastelinu. Na osnovu dokumenata možemo zaključiti, da je u nekim našim krajevima nastalo u XIII i XIV st. otimanje kmetova.

Na tužbu topuskog opata, naređuje 1213 g. Andrija II banu, da restituira opatu kmetove, koje su mu oteli susjedi (de castrensibus suis, quos aliqui de vicinis eius contra privilegium nostrum definero presumunt... mandamus, quatenus dictos... castrensibus... restitui faciatis).²⁹ God. 1271 sklapaju ugovor opat topuski i bihaćka općina »ut ipse (sc. abbas de Toplica) nullum de nostris jobagionibus... ad suum districtum... recipiat, et nos e converso, nullum equidem de suis jobagionibus... ad nostrum districtum... auctoritate presentis ordinationis recipere presumimus).³⁰

Još sto godina nakon toga podatka nalazimo sukobe među plemstvom zbog otimanja kmetova, pa je dapače bila potrebna intervencija kralja. Prije 1366 g. izdao je Ludovik svim državljanima odredbu »ut nullus alterius jobagionem incipiens a festo beati Georgii martiris... usque tertiam revolutionem eiusdem festi asumpmere presumpserit«, pa su kraljevi ljudi na osnovu te

Član 23.

Usjevi kmeta, koji seli.

Usjevi pak, ako kakve ima taj kmet na onom svom selištu koje namjerava napustiti, neka nesmetano ostanu pod njegovim imenom:

§ 1. Te će usjeve kad bude potreba, taj isti seljak moći okopati, ograditi i čuvati, a kad budu zreli, uzeti za sebe i odnijeti, pošto položi zemljarinu zemaljskom gospodaru prema običaju onog mjesta.

§ 2. Ako mu tko od kmetova ili ljudi tog zemaljskog gospodara ili čak sam zemaljski gospodar na bilo koji način nanese štetu na samim usjevima ili na bilo kojim drugim stvarima, ubuduće neka taj kmet ili njegov zemaljski gospodar bude vlastan s pravom zahtijevati naknadu takve štete.

Član 24.

Kazna za onoga koji zadržava kmeta protiv prava i pravde.

Kada pak netko od gospode ili plemića ne bude htio na miran način otpustiti takvog kmeta, koji je na spomenut način bio zatražen i za kojega je dobivena otpusnica, nego ga nasilno zadržava:

§ 1. Ubuduće župani, podžupani ili plemićki suci uz globu od 25 maraka, koju imaju bezodvlačno utjerati od onoga koji nasilno zadržava kmeta, dužni su i moraju toga kmeta predati gospodaru ili plemiću, koji ga je zatražio.

Usp. i Lanović, n. d., str. 176; Klaić, n. d. str. 30, 31.

²⁹ C. D. III, str. 122. »...njegove kmetove (t. j. opata), koje se neki od njegovih susjeda usprkos naših privilegija usuduju držati... zapovijedamo... da ih povratite.«

³⁰ R. Lopašić, *Bihać i bihaćka krajina*, Zagreb 1943, 2. izd., str. 234. »...da sam (t. j. opat toplički) ne bude primio na svoj teritorij ni jednoga od naših kmetova, ... i mi se nasuprot ni jednoga od njegovih kmetova nećemo, po vlasti ove odredbe, usuditi da primimo...«

odredbe vratili Ladislavu iz Rakovca kmeta, kojega mu je oteo Stjepan, sin bana Mikca.³¹

Kako je bila dragocjena radna snaga u prvoj polovici XIV st. pokazuje činjenica, da je kmet zagrebačkog kaptola mogao otkupiti jednodnevni rad za 40 denara, dok je na pr. čitavo selište plaćalo godišnje u ime marturine 18 denara.³²

Prema citiranim dokumentima možemo zaključiti da je u Slavoniji bila u XIII i XIV st. nestašica radne snage, odnosno, da su naseljeni kmetovi predstavljali imutak, za koji su se susjedi otimali.

Dužnosti su se kmetova prema vlastelinu vremenom mijenjale. Zacijelo nam sliku razvitka odnosa vlastelina i kmeta tokom čitave feudalne formacije ne mogu pružiti urbari od XV—XVII st.³³ Da bi mogli shvatiti, u čemu je stanje kmetova u XV i XVI st. bilo teže od onoga prošlih stoljeća, moramo poznavati uvjete, pod kojima je kmet prije živio. Tvrdnja »da o feudalnim rentama i njihovoj veličini sve do XV veka ima vrlo malo podataka«³⁴ ne stoji, jer je dokumentarni materijal od početka XIII st. pa do svršetka XIV st. veoma bogat.

Bez poznavanja razvitka renta od XII—XV st. ne možemo ništa zaključiti o gospodarskom položaju naših seljaka u to doba.

Vučo daje, na osnovu podataka iz urbara Zrinskih i Frankopana, veličinu tlake i daća slavonskih i hrvatskih kmetova u XVII st. Međutim, on se zadovoljava samo sa konstatacijom, da je stanje kmetova bilo u to doba teško, no ni ne pokušava rastumačiti, kako je do toga stanja došlo, zašto su na pr. kmetovi cistercijskog opata u Topuskom radili početkom XIII st. samo 6 dana u godini, a kmetovi Zrinskih u XVII st. 2—4 dana sedmično?

Vučo uopće ne pretpostavlja pretvaranje naturalnih renta u novčane. Prema njemu su se samo »daće za razna uživanja na feudalčevom zemljištu, kao stan, paša, seća, šume i sl. često otkupljivale novcem. Razne osobne službe mogle su se takođe otkupiti novcem«.³⁵

Pravilna je doduše konstatacija »da je hrvatski srednjovekovni feudalizam poznao takođe tri oblika feudalne rente: radnu rentu ili tlaku (robotu), naturalnu i novčanu rentu«;³⁶ ali Vučo nije naveo, kada i kako je naturalna renta odnosno tlaka pretvarana u novčanu, premda je taj prijelaz značio bitne promjene u srednjovjekovnom gospodarstvu.

U Slavoniji je novac uveden dosta rano kao opći ekvivalent. Već u zakonima kralja Ladislava uvedene su novčane globe,³⁷ a njegov nasljednik Kolo-man, sudeći po sačuvanim dokumentima, određuje prvi plaćanje poreza u novcu. God. 1224 snizuje Andrija II jobagionima moravečkog castra martu-

³¹ C. D. XIII, str. 534. »da se nitko ne usudi primiti (uzeti) kmeta nekoga drugoga u vremenu od blagdana blaženog Jurja mučenika... do trećeg obrata istog blagdana« (t. j. u roku od tri godine).

³² M. E. Z. II, str. 23.

³³ Vučo, n. d., str. 76, 77.

³⁴ n. d., str. 76.

³⁵ n. d., str. 76.

³⁶ n. d., str. 76.

³⁷ L. E n d l i c h e r, *Rerum hungaricarum monumenta Arpadiana*, St. Gallen 1849, str. 355 i sl.

rinu od 42 frizatika po kmetском selištu na 12 frizatika »sicut in tempore Colomani antecessoris nostri consuetum fuerat«. Iz ove isprave zaključuje Klaić: »1. da se u vrijeme kralja Kolomana u ime marturine plaćalo od kmetškoga selišta (mansio) po 12 frizatika i 2. da je za njegovih nasljednika poskočila ta daća tako, da su na nekim mjestima davali od kmetškoga selišta i po 42 frizatika i 3. da je Andrija II zbog osobitih zasluga rečenim službenicima obalio marturinu na onu svotu, koja se plaćala za kralja Kolomana, naime po 12 frizatika za svako selište. Po ovim podacima postaje nam sasvim jasno, što je plemstvo nagnalo, da traži, neka se u zlatnoj buli zajamči pobiranje marturine onako, kako je bilo uobičajeno za kralja Kolomana.«³⁸

Marturina, ta specifična slavonska daća, bila je prva pretvorena u novčanu rentu. Visina je te rente, kao što smo vidjeli, vremenom rasla. Početkom XIII st. ona je na imanjima topuske opatiije iznosila 24 frizatika.³⁹ Odluku o tome, u kojem će se obliku renta plaćati, donosio je sam vlastelin. Tako, na primjer, kad je Andrija II poklonio cisterciticima 1211 Gorsku županiju, ostavio je na volju opatu i braći da mogu »reddituum vel serviciorum sibi debitorum consuetudines commutare seu conveniencius ordinare; dummodo id diligenter attendant, quod antiquorum reddituum vel serviciorum equipollencia in ipsius commutationis seu ordinationis tenore integra conservetur.«⁴⁰

Početkom XIII st. mijenja se i druga prirodna daća, desetina, u novčanu. Zagrebački biskup Stjepan traži od kralja Andrije II g. 1229 da naloži njegovim podanicima plaćanje desetine »aut iustas decimas omnium frugum, in specie videlicet frumenti... aut secundum antiquam, bonam et approbatam consuetudinem totius Ungarie, que vim legis obtinet, singula pondera pro singulis capeciis persolvit«, dakle u novcu ili u naravi.⁴¹

Plaćanje desetine možemo pratiti u toku čitavog XIII st. Još uvijek nije ustaljen način kako se plaća, t. j. u naravi ili novcu. Katkad dopušta biskup obje forme. Tako na pr. 1256 g. dopušta plemiću Hoholdu (koji mu nije 5 godina plaćao desetine od svojih podanika i time ga oštetio za svotu od 500 pensa) da plaća od malih i velikih vinograda po dva kabla vina, a desetinu plodova može otkupiti novcem (1 capecia za 1 denar). Ako bi povećao svoje prihode, ne vrijedi više ovaj ugovor.⁴² Veoma je razumljivo, da se ne samo plemići, nego i varošani otimaju plaćanju desetine. Petrinjčani su zbog neplaćanja desetine bili od 1253—1255 izopćeni. Kad im g. 1255 biskup oprašta, pridržava pravo da sam odredi plaćanje u novcu ili plodovima.⁴³

³⁸ Klaić: Marturina, str. 155, 156. Na ovom je mjestu Klaić naveo da se marturina plaćala u vrijeme Kolomana u frizaticima, što ne stoji, jer su se frizatici počeli kovati tek o. 1130. Međutim, na drugom mjestu iste rasprave ispravno je formulirao odredbu Kolomana riječima: »Koloman... je odredio, da se odsad plaća rečena daća gotvinom, te je ustanovio svotu, koja je odgovarala potonjoj svoti od 12 frizatika« (158).

³⁹ C. D. III, str. 104.

⁴⁰ C. D. III, str. 105. »mijenjati i primjereno urediti običaje njma dužnih dohodaka i služba: samo ako pomnjivo paze, da se u samom mijenjanju ili odredbi sačuva u potpunom sadržaju jednaka vrijednost starih dohodaka i služba«.

⁴¹ C. D. III, str. 325. Jedna marka imala je u to doba 5 pensa ili 40 pondusa ili 200 denara. Dakle 4 pondusa = 20 denara ili pondus = 5 denara. Banski denar ima 12 bagatina. Klaić a. d., str. 157, bilj. 2.

⁴² M. E. Z. I sv., str. 113.

⁴³ M. E. Z. I sv., str. 105, 106.

Varošanima je bilo mnogo lakše plaćati desetinu u novcu, i ako im to biskup ili kaptol nije dopustio, bune se i nastoje to silom provesti. Hospites de Selen (Želin u Turopolju) tvrde doduše pred sudom »quod nunquam decimas suas solvissent cum capecis, nec alia minuta ipsarum in suis speciebus, sed in denariis solvere tenerentur et solvissent usque modo«, ali kad je ban, pred kojim se vodila parnica, dosudio zakletvu četvorici zagrebačkih kanonika, a ovi su htjeli posvjedočiti da su Želinčani plaćali u naravi, a ne u novcu, pristali su Želinčani da plaćaju u naravi.⁴⁴ Vjerojatno je kaptol nastojao da utjera desetinu u naravi zbog toga, što ju je kasnije htio prodati, a to su isto htjeli činiti i varošani.

Od g. 1269 imali su plemići u Slavoniji zakonsku podlogu, na osnovi koje su mogli uskratiti plaćanje desetine. Te su naime godine zaključili kraljevi Bela IV i njegov sin Stjepan, zajedno sa baronima i plemićima, »ut decime non solverentur ecclesiis iuxta morem et ipsius regni consuetudinem pacifice diutius observatam«.⁴⁵

Sama kraljica Jelisava, majka Ladislava IV, zadržava desetinu Virovitice i Lipove od 1280—1283 g.,⁴⁶ a g. 1281 mora zagrebački biskup izopćiti bana Nikolu, zatim sinove bana Henrika i još neke plemiće zbog toga, što su uskratili plaćanje desetine.⁴⁷

Buna protiv desetine postala je u XIV st. tako žestoka, da su se digli protiv biskupa gotovo svi plemići u Moslavini.⁴⁸

Osim navedenih pokreta protiv desetine, koji su nastali iz želje da vlastelini zadrži desetinu za sebe, otkup je desetine bio vjerojatno otežan malom količinom novca u tadašnjoj Slavoniji.⁴⁹

U XIII st. pretvara se i jedan dio *flake ili radne rente* u novčanu. God. 1237 određuje novo osnovani samostan Belakut dužnosti svojim kmetovima. Između ostalog traži samostan da 50 ratara u selu Sawar ne moraju orati samostansku zemlju, ali su zato dužni da plate godišnje 1 ferto (50 denara) i 40 acona žita.⁵⁰

⁴⁴ M. E. Z. I sv., str. 136. »da nisu nikada plaćali svoju desetinu u kupovima, niti po pojedinačnim njezinim (t. j. desetine) vrstama, nego su trebali plaćati i plaćali su sve dosad u denarima«.

⁴⁵ M. E. Z. I sv., str. 143. »da se desetina ne plaća crkvama prema navici i dugo i mirno obdržavanom običaju samoga kraljevstva«.

⁴⁶ M. E. Z. I sv., str. 201, 203, 210.

⁴⁷ M. E. Z. I sv., str. 206.

⁴⁸ I. K. Tkalčić, *Odpor i buna radi desetine u biskupiji zagrebačkoj u XIV. vijeku*, Rad 79.

⁴⁹ U Mađarskoj se pojavljuje novac kao sredstvo razmjene vrlo rano. Već za za Stjepana I. plaća je jedan dio poreza u novcu, a mađarski novac kola u internacionalnom prometu. Za nasljednika Stjepanovih novčana je vrijednost, zbog sistematskog kvarenja tako pala, da se za nepunih pola stoljeća smanjio sadržaj srebra na 1/12. Time je doduše porasla dobit komore (lucrum camerae, t. j. prihod kod izmjene starog novca za novi), ali je i kraljev novac izgubio kredit, i počelo je kolati nekovano srebro kao sredstvo razmjene. Tek Bela III. stabilizira novčanu vrijednost povrativši kraljevskom novcu kredit i učinivši sebe jednim od najbogatijih vladara u Evropi.

U Slavoniji se prvi put počeo kovati novac svršetkom XII. st. za hercega Andrije. Prije tog vremena kola u njoj novac salzburških nadbiskupa, tzv. frizatici. Po njihovu su se uzoru kovali u Slavoniji u prvoj polovici XIII. st., »hrvatski frizatici«.

⁵⁰ C. D. IV, str. 29.

Prema navedenim dokumentima možemo XIII stoljeće smatrati kao prelazno doba od naturalne rente u novčanu, uzevši u obzir, da se jedan dio naturalne rente još stoljećima sačuvao (t. zv. darovi, munera, koje su kmetovi davali vlastelinu).

Za vladanja Andrije II opaža se u izvorima vraćanje na naturalnu rentu, što je vjerojatno izazvano lošim financijskim uslovima u njegovo doba. Da bi došao do što većih prihoda, kralj je tokom jedne godine mijenjao novac. Zato čl. 23 zlatne bule iz 1222 g. određuje, da se »nova nostra (sc. regis) moneta per annum observatur, a Pascha usque ad Pascha«. ⁵¹

Pojava novca kao općeg ekvivalenta značila je bitnu promjenu u vlastelinstvu.

Vlastelinstvo se u ranom Srednjem vijeku (t. j. do XI i XII st.) raspadalo na a) zemlje, koje je vlastelin obradio u vlastitoj režiji, smještene obično uz vlastelinov dvorac i b) zemlje, koje je uz porez i podavanja dao na obradivanje pojedinim seljacima. Slika se vlastelinstva od XIII—XV st. postepeno mijenja. Znatno se smanjuje zemlja, koju vlastelin obrađuje u vlastitoj režiji, a vlastelinstvo se raspada u više dijelova, koji su dani u zakup. Pojedine je dijelove vlastelinstva davao vlastelinu u zakup iz želje, da izvuče što više dobitka iz svoje zemlje. On je naime umjesto rada i prihoda svojih kmetova dobivao novac.

Kao posljedica ovog procesa ublažuju se postepeno podložnički odnosi u vlastelinstvu. Kako vlastelin ima malo zemlje, koju obrađuje u vlastitoj režiji, to nema više interesa za tlaku svojih kmetova, on je mijenja u lakša novčana podavanja. Vlastelin ne vrši više strogu kontrolu nad kmetovima, oni se pomalo oslobađaju i izjednačuju sa ostalim seljacima u vlastelinstvu. Gornji je proces omogućen jedino istodobnim razvitkom robno-novčanih odnosa i robne izmjene. Zbog sve veće potrebe za novcem vlastelin je primoran da naturalne prihode svojih podanika proda na trgu, odnosno da ih pretvori u novčane. I seljak je, da namiri vlastelina, prirodo sa svojeg selišta odnio na trg, te je tako i on bio uvučen u ovo novo robno-novčano gospodarstvo.

Prijelaz na novčano gospodarstvo i izmjenu imao je svagdje u Evropi iste posljedice. Zanijena naturalnih podavanja novčanima, ukidanje ličnih služba i tereta na vlastelinovu dvoru, pojava slobodnog posjeda u seljačkom gospodarstvu poboljšali su stanje seljaka. ⁵²

U koliko je kmet uložio trud i maprijedio kulturu svoga imanja, mogao mu je jedan dio utška ostati. Postojala je jedino opasnost, da i vlastelin ne povisi novčanu rentu, a to je i činio zbog toga, što je vrijednost novca padala. To pokazuje najbolje primjer marturine, koja je za 100 godina narasla gotovo trostruko. ⁵³ Da li je ona rasla u istom omjeru, u kojem je novčana vrijednost padala, ne da se iz dokumenata utvrditi.

O *radnoj renti ili tlaci* nalazimo također podatke u izvorima prije XV i XVI st. Vučo je prikazao stanje radne rente prema stanju te rente na imanjima Zrinskih, Frankopana i Blagajskih u XVI i XVII st. ⁵⁴ Prema tom pri-

⁵¹ C. D. III, str. 465. »novi naš novac treba da se obdržava godinu dana, od Uskrsa do Uskrsa«.

⁵² Kulischer n. d., str. 106. i sl.

⁵³ vidi bilj. 59.

⁵⁴ n. d., str. 76, 77.

kazu mogli li misliti, da je tlaka u čitavom feudalnom periodu iznosila po 2 ili 3 težaka nedjeljno na jedno selište. Izvori pokazuju, da je tlaka u prošlim stoljećima bila manja.

U knjizi se privilegija opatije u Topuskom (1211) određuje tlaka.⁵⁵ Kmetovi su dužni požnjati, sakupiti i dovesti žito opatije na vlastiti trošak i opskrbu u spremišta samostana. Iz ovih se podataka ne vidi, koliko dana moraju raditi, ali g. 1213 određuje kralj svim jobagionima (kmetovima) opatije, da tri puta godišnje rade opatu svojim kolima, a tri dana u godini da rade »in propria persona«.⁵⁶

Ova vrlo niska tlaka upućuje nas vjerojatno na to, da je opatija u Topuskom imala u početku XIII st. vrlo malo zemlje, koju je obrađivala u vlastitoj režiji, pa joj nije trebalo više radne snage.

Veličinu tlake u prvoj polovici XIV st. nalazimo u statutu zagrebačkog kaptola. Kaptolski su kmetovi podijeljeni u dvije skupine: kmetovi, koji rade samo pojedinim kanonicima, i oni, koji su zajednički svima. Njihove daće i tlake nisu jednake; ovisilo je o tome, koju vrstu kulture kanonik uzgaja, kao i o tome, kako je velika prebenda.

Statut razlikuje među kanoničkim kmetovima ugovorne kmetove, koji žive na imanju kanonika prema sklopljenom ugovoru (pactum fecit). Drugu grupu čine marturimari, kunovnjaci, koji nisu postavljeni po ugovoru, pa plaćaju daće, marturine i t. d. kao i ostali kmetovi kaptola. Tlaka je ovisila, kao što je naprijed rečeno, o vrsti kulture kanoničkog predija. Ako je kanonik uzgajao zob, onda su dužni u proljeće 2 dana orati i sijati, 2 dana pljeviti (extirpare), 2 dana žeti i izmlačeno svojim troškom spremiti u hambare kanonika u Zagrebu. Ako kanonik uzgaja žito, onda su isti broj dana obvezani raditi na toj kulturi u jesen. Ivan Gorički dodaje, da je pojedini jaram volova dužan orati dva dana u godini »de quibus quilibet dominus debet contentari«.⁵⁷

Na sličan su način obvezani na radove u vinogradu. Dva dana vežu, 2 okopavaju i postavljaju kolce, 2 dana ponovo okopaju, zatim 6 dana povezuju i čiste vinograde. U doba berbe dužni su pobrati grožđe, sprešati ga i dovesti u Zagreb. Svaki je kmet dužan dovesti kanoniku jednu tonelu⁵⁸ vina; to vrijedi za one, koji nemaju vlastitih volova. Vlasnici volova moraju dovesti i više vina u Zagreb, ali svi ti poslovi ne smiju biti tako opsežni, da zbog njih zanemari kmet svoju zemlju. U slučaju da kanonik ima sjenokoša, dužni su pojedinci 2 dana godišnje pokositi, sakupiti i dovesti u Zagreb.

U statutu se dalje nabrajaju izvanredne dužnosti: dovoz građevnog materijala »in quantum expedit absque gravamine eorumdem«, i to onaj, koji imade jednog vola, treba da doveze jedna kola, koji ima dva dvojca i t. d. U izvanrednu se tlaku ubraja ograđivanje kanoničkih vrtova i dvorišta.⁵⁹

⁵⁵ C. D. III, str. 105.

⁵⁶ C. D. III, str. 124.

⁵⁷ M. E. Z. II, str. 72.

⁵⁸ tonella je imala 31 kabao, a jedan kabao 5 mjera (mensura). Vidi M. E. Z. II, str. 30.

⁵⁹ M. E. Z. II, str. 72—73.

God. 1326 zagrebački je kaptol bio primoran da zbog buna svojih seljaka odredi i popiše točno njihove dužnosti, podijelivši neke od njih među kanonike. Tada su sela pod Medvednicom bila podijeljena tako, da je pojedini kanonik dobio jedan dio (portio), koji se sastojao od 4 selišta (portiones viginti septem, per colonos quatuor, tunc pro portione qualibet computando).⁶⁰ Još za biskupa Augustina Kažotića (1303—22) bila su selišta pod Medvednicom tako podijeljena, da je pojedina kanonička portio imala po 7 selišta, ali su neki od kanonika svoja predia povećali, a drugi su lošim postupkom prisilili kmetove da ih ostave.⁶¹ Zbog toga je štetio čitav kaptol, jer je gubio desetinu, pa je biskup Ladislav (1326—1343) odredio, da se napušteni vinogradi nadoknade od kanoničkih vinograda.

Tlaka bi se na pojedinom prediju podijelila između kmetova tog predija. Ako je kanonik posjedovao sve nabrojene vrste kultura (vinograde, livade i oranice), tlaka je iznosila 26 dana godišnje, pa je na pojedino selište otpadalo 6 dana godišnje. Ako se k tome doda približan broj izvanrednih radova, koji je mogao iznositi opet najviše 26 dana godišnje, to je tlaka pojedinog kanoničkog kmeta na teritoriju zagrebačkog kaptola iznosila u prvoj polovici XIV st. oko 12 dana.⁶²

Osim sela, koja su posjedovali pojedini kanonici, kaptol je imao sela, koja su pripadala čitavoj zajednici (Lepa ves, Vrapče, Oporovec, Retkovec, Kašina sa Kozolinom i Scsvete). U tim su selima nastanjeni kmetovi, koji obrađuju zajedničku kanoničku zemlju. Njihova je tlaka znatno manja od one kanoničkih kmetova. Oni treba da rade po 2 dana u svakom vinogradarskom poslu (okapati, čistiti, vezati i postavljati kolce). Na zapovijed dekana, koji je gospodarski upravitelj kaptola, moraju grožde pobrati, isprešati i dovesti na svoj trošak u Zagreb. Ako neki od zajedničkih kmetova ostanu suvišni, t. j. ako njihov rad nije potreban na zajedničkoj zemlji, što se katkad događa, onda takvima treba dati na obrađivanje kanoničke vinograde. Ti su kmetovi nadalje dužni orati 2 dana u proljeće i 2 u jesen; oni, koji su orali, trebaju posijati i drljati. Svaki kmet, koji ima vlastite volove, radi to na svoj trošak. Svaki pak onaj, koji je obvezan na oranje (obligatus ad arandum), može da se otkupi od oranja novcem, i to, ako plati 40 denara za svaki dan.⁶³

Tlaka se kmetova čitavog kaptola i pojedinih kanonika razlikovala. Dok su jedni obvezani da rade 9 dana godišnje, drugi rade 12 dana.⁶⁴ Posljednjima otpadaju izvanredne tlake, jer ne moraju raditi pojedinim kanonicima.

Iz toga bi možda mogli zaključiti da je količina radne rente kaptolskih kmetova ovisila o količini zemlje, koju je kaptol obrađivao u vlastitoj režiji, kao i o broju kmetova, koji su tu zemlju obrađivali. Nadalje, da je kaptol

⁶⁰ M. E. Z. II, str. 70.

⁶¹ M. E. Z. II, str. 67—68.

⁶² Osim ovih sela, koja su pripala pojedinim kanonicima diobom 1326., imali su kanonici još neka predija pod Medvednicom, koja se također nabrajaju u statutu, ali nije poznato, koliko je takav predij imao selišta. Čini se, da su predija imala više od 4 ili 5 selišta.

⁶³ M. E. Z. II, str. 22—23.

⁶⁴ Sličan razvitak nalazimo u to doba i u Francuskoj. Tlaka je iznosila tada do 4 dana godišnje, kasnije 1—3 dana, a u Flandriji i u novo osnovanim naseljima u Champagni je nopće nestaje. Kulischer n. d., str. 120.

u prvoj polovici XIV st. zadržao relativno mali dio zemalja za sebe,⁶⁵ a da je većinu svojih zemalja davao u feud.⁶⁶

Jedna od naturalnih renta, koja se dugo sačuvala u toj formi i nije bila pretvorena u novčanu, jesu *darovi*, *munera*.

Vučo je naveo darove samo sa imanja Zrinskih i Frankopana u XVII st.,⁶⁷ iako se darovi spominju već u prvim poznatim slavonskim ispravama.⁶⁸

U XIV st. davali su kaptolski kmetovi za Božić 1 kokota, 5 jaja i 2 pogače; za Uskrs 1 sir, 2 pogače, 10 jaja, a čitava villa (selo) po jedno janje; treći put su davali na Stjepanje: 2 pogače, 5 jaja i 2 pilića. Količina darova određena u novom statutu bila je manja od količine, koju su davali prije sastava statuta (prije su davali još i na Martinje). Zato Ivan Gorički drži, da se ne može »irrationabile iudicari«, ako koji od kanonika poveća ove darove, ali ipak savjetuje, da taj dar ne bude veći od jedne kokoši⁶⁹.

Pojedini kanonik dobiva dakle od svojih kmetova pod gorom: 4 kokota, 8 pilića, 80 jaja, 4 sira i 24 pogače. Jagnjad su kanonici vjerojatno podijelili, jer su po jedno janje davala čitava sela, a ne pojedina predija. Kanonici su dobivali još jedan dio tlaka i darova zajedničkih kmetova, samo se iz statuta ne može odrediti, da li je taj dio bio veći ili manji od navedenog dijela njihovih kmetova.

To je stanje tlake i darova na imanjima zagrebačke crkve u prvoj polovici XIV st. Kakav je bio razvitak na crkvenim imanjima u kasnijim stoljećima, ne može se zasad odrediti, jer nema štampane dokumentarne građe; vjerojatno je bio jednak onome na imanjima svjetovne vlastele.

Na posljednjem mjestu feudalne hijerarhije nalazili su se *servi* (zvani u literaturi robovi).

Prije nego što prijedemo na izvorc o servima u Srednjem vijeku, potrebno je, da se osvrnemo na značenje i razvitak toga termina u ranofeudalno i feudalno doba. Treba da ustanovimo da li je servus bespravni predmet gospodareve imovine ili se sadržaj od rimskog doba toliko promijenio, da je ostao samo termin.

⁶⁵ One zemlje, koje su bile sastavni dio prebenda pojedinih kanonika, nije smio kaptol pretvoriti u predija ili feude. Jednako se tako mogla davati u feud samo zemlja, koja je od početka bila za to određena. M. E. Z. II, str. 37; Lanović n. d. str. 165.

⁶⁶ Velikaši su bili dužni da daju za vrijeme rata određeni broj vojnika, pa su zato davali manja imanja (praedia) na uživanje svojim podanicima, uz obavezu vojničke službe. Takvi su se podanici na crkvenoj zemlji zvali *servientes* ili *milites ecclesiac*. Međutim su predija postala nasljedna, a *servientes* plemićima, tako da su ih nazivali plemići predijalisti. U početku su i crkveni i svjetovni velikaši imali takve predijaliste, ali kasnije »sprestala je dužnost privođenja banderija vojsci, pali su u zaborav i velikaški vojnici, pa je čitava ta ustanova svedena na predijaliste nekolicine crkvenih velikodostojnika«. Među tima se nalazio i zagrebački biskup. Po pravima su crkveni predijalisti stajali između plemića i slobodnjaka, znatno bliže prvima. Lanović n. d., str. 164—165.

Ovu zemlju danu u feud naziva Ivan Gorički različitim terminima: *predium*, *feudum*, *emphiteosis*, dok predijaliste naziva: *predialis*, *vasallus* ili *emphitheotha*. M. E. Z. II, str. 40—41.

⁶⁷ n. d., str. 77.

⁶⁸ C. D. III, str. 105, 116, 117.

⁶⁹ M. E. Z. II, str. 23.

Govoreći o patrijarhalnom ropstvu u predfeudalno doba, Vučo je iznio mišljenje, da je klasna diferencijacija u plemenu bila tako jako razvijena, da bogate starješine pretvaraju u robove ne samo ratne zarobljenike, nego i svoje suplemenike.⁷⁰

Najbogatiji izvor za pitanje serva u doba narodne dinastije je kartular samostana sv. Petra u Seln, koji osniva svršetkom XI st. bogati splitski građanin Petar Črne.⁷¹ Za osnutka kupuje samostanu zemlje, vinograde, zaselke i t. d. Da bi osigurao samostanu radnu snagu, kupuje mu serve. U kartularu su zapisane 52 prodaje odnosno kupnje (3 slučaja otpadaju na slobodnu predaju crkvi). Petar Črne predaje samostanu 26 serva i ancilla i 9 porodica (obično otac i djeca, majka i kći, majka, otac i djeca i t. d.). Cijena se servima kretala od 1—10 solida; jedan je primjer zamjene serva za ancilla i serviola. U izvoru se obično navodi, od koga je servus kupljen. U slučajevima, kada se spominju samo imena prodavača, ne može se ništa zaključiti o podrijetlu serva. Vučo je držao da je »manastir svoje robove prodavao... prekomorskim trgovcima i gusarima, Kotoranima, Neretljanima i Omišanima.«⁷² Navedeni Kotorani, Omišani i Neretvani nisu kupci, nego prodavači serva. Servi, koje oni prodaju, sigurno su zarobljeni u zaleđu ovih gradova i onda nasilno prodani.

Imade slučajeva, da su roditelji prodavali djecu samostanu, bilo uz naplatu, bilo badava. Jednom prodaje otac Petru sina, jer nema čime da mu vrati dug od 40 solida. U izvoru nije navedeno, zašto je Grga prodao svoga brata Nikolu sa ženom Dabrinom, djecom i vinogradima. Možda mu je Nikola bio dužan?

Nije dosta da konstatiramo na osnovu ovoga izvora prodaju serva i ancilla. Treba da nastojimo protumačiti, zašto su se pojedinci sami predavali crkvi, šta je to predavanje crkvi za njih značilo, i kakav su položaj zauzimali u tadašnjem gospodarstvu?

Vjerojatno je klasna diferencijacija u plemenu dostigla već takav stupanj u svome razvitku, da su neki članovi plemena ostali sa vrlo malo zemlje ili uopće bez nje. Oni su se zaduživali. Kad nisu imali čime da vrate dug, a postojala je mogućnost da za dug najme svoju radnu snagu, oni su to učinili, jer im je na taj način bio osiguran život. Zacijelo je teško materijalno stanje ponukalo očeve da obezbijede život svojoj djeci na imanju crkve, plemića ili bogatog građana.⁷³ Ovi servi, koji dobrovoljno ili za dug stupaju u službu samostana sv. Petra, nisu *roblje*, nego *sluge*. Oni nisu bespravni predmet imovine gospodara,⁷⁴ nego njegovi sluge, koji su u tu službu stupili dobrovoljno ili su na nju

⁷⁰ n. d., str. 34.

⁷¹ Rački n. d., str. 134—135.

⁷² n. d., str. 42.

⁷³ »Auch bedeutet »tradidit se ipsum« noch keineswegs eine Verknächtung, ja es werden die in ein Schutzverhältnis eingetretenen geradezu als ingenuiles bezeichnet, als ingenni, welche auf Klosterland sitzen«. Kulischer n. d., str. 44.

⁷⁴ Jantolek smatra, »da rob nije mogao stupati pred sud kao stranka, ni kao svedok, niti zaključivati ugovore. Jednom rečju, rob nije bio pravni subjekt već objekt kupovine ili prodaje ili drugog pravnog posla« (Istorija države i prava II, str. 96). Ta tvrdnja ne stoji, jer na pr. 1264 dolazi pred trogirski sud Jagoda, za koju tvrdi Jursa, s'n Bogdana iz Bribira, da je njegova ancilla. Jagoda nastupa samostalno na sudu, nije dakle pravni objekat, nego subjekt. Barada, *Trogirski spomenici* I, str. 30.

bili prisiljeni zbog teških materijalnih prilika. Neke su od njih silom prodali samostanu. Ovakva prodaja⁷⁵ serva i ancilla poznata je i u kasnijim stoljećima. Preprodavanjem serva bavili su se osobito dubrovački i kotorski trgovci, koji bi, zarobivši najprije te ljude u zaleđu, sklapali pred notarom ugovor, po kojem bi se servus ili ancilla predavali trgovcima »difinite ad mortem« ili »ut de dicto in perpetuum velle suum faciat«.⁷⁶

U kartularu se na 4 mjesta spominje »servitus in perpetuum«. Raccana daje svoga sina Belotizza, Dabressa pak svoga Stroila »ut esset servus in sempiternum«. Petar Črne traži, da dječak Zloba, kojega je kupio od oca i dao u nauk, zatim oslobodio, tako da je ovaj postao svećenik, »ad eiusdem ecclesie opus ibi illum perpetuo manere volumus«. Još u jednom slučaju Petar kupuje nekog serva »ut si daret servum similem sui, liber abscederet, si autem non, in perpetuum fieret ecclesie servus«.

Dakle od ova četiri slučaja, dva su dobrovoljni priistanak na doživotnu službu, treći je doživotna služba kao naknada za učinjene usluge, a posljednji obaveza doživotne službe kao posljedica prodaje. Kako se u ostalim slučajevima ne navodi doživotna služba, možemo pretpostaviti, da je postojala mogućnost otkupa ili oslobođenja od službe, kao što to nalazimo u nekim ranijim i kasnijim izvorima.⁷⁷

Izraz »comparavi«, koji je primarno značio sticanje, u ovim slučajevima znači kupnju, stupanje u najamnu službu, dobrovoljno ili prinudom.

Servi i ancille vršili su u samostanu različite službe. Dok su neki ostali u kući kao posluga, drugi su obrađivali prostrane posjede samostana. Neki su od njih i prije osnutka samostana imali svoje vinograde, koje su zadržali. Ti su bili vjerojatno vinogradari.

Za ova različita zanimanja i službe u novom vlastelinstvu samostana izvor poznaje samo jedan izraz — servus i ancilla. Ipak te ljude ne možemo nazvati robovima, jer taj izraz ne odgovara njihovu pravnom položaju niti njihovu materijalnom stanju.

Ostali podaci o servima i ancillama u doba narodne dinastije potvrđuju to mišljenje. Za serve u Lažanima i Mosoru,⁷⁸ koji su spomenuti u Trpimirovoj darovnici, ne možemo 852 g. ništa sigurno zaključiti, ali servi, koje dobiva sv. Krševan 1042 g., obrađuju zemlju, jer su darovani zajedno s čitavim selima, u kojima stanuju.⁷⁹

⁷⁵ Čini se, da bi jedino ove prodane ljude mogli nazvati robovima, premda u pomanjkanju izvora ne znamo, da li su oni bili jednaki ostalim servima na teritoriju samostana ili su se od njih razlikovali manjim pravima. U izvoru to nije naznačeno.

⁷⁶ Dr. G. Čremošnik, *Izvori za istoriju roblja i servicijalnih odnosa u našim zemljama Srednjega vijeka*. Istorisko-pravni zbornik 1, Sarajevo 1949, str. 148—162.

⁷⁷ U spomenutoj oporuci oslobađa zatarski prior Andrija (918) 22 serva i ancille. On poklanja Marunu, njegovoj ženi i kćeri, uz slobodu i vinograd. Ovi su servi i ancille bili sigurno sluge i sluškinje priora, jer je on posjedovao u Zadru 5 kuća. Rački n. d., str. 18.

Usp. i Barada n. d., str. 113, 126, 153, 157, 196, 243 i t. d.

⁷⁸ Rački n. d., str. 4.

⁷⁹ Rački n. d., str. 46. God. 1076 potvrđuje Zvonimir Trpimirovu darovnicu, t. j. sv. Jurja na Putalju, »splitskom nadbiskupu »cum servis et ancillis in eodem territorio positus atque commorantibus, presentibus et futuris, seu in eodem territorio in posterum residere volentibus«, i to tako, da nadbiskupi imaju »merum domi-

Sakupimo li sada sve što je dosad rečeno o servima u doba narodne dinastije, možemo zaključiti, da servi i ancille nisu u to doba više robovi, t. j. bespravni inventar gospodareve imovine, nego posluga ili zavisni seljaci, koji su prodajom, zaduženjem ili dobrovoljnom predajom došli u podanički odnošaj.

Kakav je, međutim, položaj serva u kasnijim stoljećima?

Vučo je doduše govorio o položaju robova u razvijenom feudalizmu,⁸⁰ ali nije upotrebio izvore iz toga doba (t. j. od XII—XV st.), nego je citirao podatke iz Trpimirove darovnice i kartulara sv. Petra u Selu, premda se tim podacima ne možemo poslužiti. U tom se poglavlju držao doslovce Ružića.⁸¹ Nije se osvrnuo na izvore o servima u Hrvatskoj i Slavoniji, nego je samo, prema Ružiću, posvetio nekoliko redaka trgovini ljudskim robljem u dalmatinskim komunama. Budući da nije radio prema izvorima, držao je, da su koloni i servi u feudalnoj formaciji poluslobodni robovi. Analiza slavonskih izvora od XII—XIV st. pokazat će da ova tvrdnja ne stoji.

Termin *servus* upotrebljava se u slavonskim izvorima, koliko možemo pratiti, sve do sredine XIV stoljeća.

Kad 1237 g. Bela IV osniva samostan Belakut, onda ga dariva mnogim selima, zemljama i t. d. Među ostalim daje mu »villa Perben cum piscina bona, et viginti duabus mansionibus *servorum piscatorum*«. Zatim mu daje »in Petend octo mansiones *servorum vinitorum* cum terris suis et quinque vineas, quas iidem vinitores tenentur colere«⁸² (dužni su pobrati grožđe iz svih vinograda na vlastiti trošak i dovesti isprešano vino u samostan. Ono vino, što se može isprešati nogama, predaju samostanu, a ono što će isprešati u preši, ostaje njima).

God. 1232 osniva zagrebački biskup Stjepan čazmanski kaptol, pa mu uz ostalo daje »quedam mancipia una cum suis heredibus heredumque successoribus« (32 muškaraca i žena).⁸³

Već iz ovih dokumenata možemo zaključiti da su servi u XIII st., kao i u prethodnima, kmetovi. U prvom citiranom primjeru, oni su ribari i vinogradari, pa bi se u izvoru mogao izostaviti termin *servus*, a da se zbog toga ne promijeni sadržaj. To je uostalom načinjeno u samom izvoru. Kada se dalje nabrajaju sela, koja dobiva novoosnovani samostan, onda među ostalim dobiva »villam, que vocatur Sawar... et triginta mansionibus *aratorum*, quibus ecclesia Belafontis modum serviendi ordinavit na taj način, da su »liberi a servitio aratri«, ali je svako selište dužno da godišnje plati samostanu 1 ferto i 40 acona žita,⁸⁴

nium... una cum servis et ancillis in ipsa manentibus villa et eorum mobilibus et immobilibus. Rački n. d., str. 106. Servi su dakle Trpimirove darovnice kmetovi, koji imaju svoj pokretni i nepokretni imetak; kralj dapače pretpostavlja, da će se na toj zemlji naseliti novi kmetovi = servi. Da su ti servi = robovi, ne bi se mogli svojevrijedno naseljavati na vlastelinoj zemlji.

⁸⁰ n. d., 79, 80.

⁸¹ Ružić n. d., str. 115, 122.

⁸² »selo Perben sa dobrim ribnjakom i 22 selišta ribara« — »u Petendu 8 selišta vinogradara, zajedno sa njihovim zemljama i 5 vinograda, koje su dužni isti vinogradari uzgajati«.

⁸³ C. D. III, str. 373.

⁸⁴ »selo, koje se zove Sawar i 30 selišta ratara, kojima je samostan Belafons odredio način služenja«.

Jedan aco sadrži, kako se u ispravi navodi, 5 srijemskih kablova (et quilibet aco continet quinque cubulos Syrmieneses). Ta mjera vrijedi tako dugo, dok ne bude glad (dummodo fames valida non contigat).

koje treba da dovezu u samostan na trošak opata. Osim toga dužna su pojedina selišta dati po jednu kokoš.

Iz ovih dokumenata vidimo, da su servima, nazivani i ratari i oni seljaci, koji su se u vlastelinstvu bavili nekim specijalnim poslovima (ribari i vinogradari). Oni se nalaze na zemlji, koju je prije obrađivao vladar, a sada je obrađuje samostan, u vlastitoj režiji, dakle mu je stalo da te kmetove zadrži na svojoj zemlji ili u svojoj službi. Ostave li kmetovi njegovu zemlju i vinograde, propadaju mu i te kulture.

U istom značenju upotrebljen je 1246 g. izraz *maucipium*, »*Duo maucipia cum filiis et filiabus*«, koje dobiva samostan sv. Marije u Ivaniću, kmetovi su toga samostana.

U XIII st. nalazimo podatke i o prodaji serva. God. 1268 kupuje zagrebački biskup od Jurja, jobagiona crucifera sv. Martina, muža, ženu i dva sina uz cijenu od 25 pensa. Kad ih je biskupov čovjek upitao, da li ih je Juraj smio prodati, oni su odgovorili »*quod memoratus Georgius usus fuit debita facultate et potuit eos vendere, quia servi eius hereditarii extiterunt*«. ⁸⁵

Godinu dana iza toga prodaje Farkaš, sin Damnjana iz porodice Klokoč, opatu u Topuskom, 12 serva i ancilla za 17 maraka, a ostalih mu 12 daje za spas duše. ⁸⁶

Na crkvenim se posjedima nalaze također i u XIV stoljeću servi. Zagrebački kaptol ima na svojoj zemlji dvije vrste kmetova: colone ili marturinarie i serve. Sastavljač statuta Ivan Gorički zna, da seljaci mogu na različiti način postati servima (iure gentium, zastarom, slobodnom izjavom, rođenjem), no na koji način su postali servima servi zagrebačkoga kaptola, on to u XIV st. ne zna. Villu servorum dobiva zagrebački biskup kod osnutka biskupije (oko 1093), kasnije je daje kaptolu, pa bismo mogli pretpostaviti, da se pod servima razumijevaju stanovnici pod Medvednicom, koje je na tom teritoriju zatekao Ladislav, te ih je zajedno sa zemljom poklonio biskupu. Oni su imali svoja selišta, te su godišnje, između ostalih dužnosti, davali kaptolu od kaptolskih vinograda, koje su uzgajali, 50 kablova vina. Dogadalo se, da bi kaptol oslobodio pojedinca od ove dace, zbog očitog siromaštva. U znak »ropstva« (servitutis) nisu plaćali desetine. Kaptol je, međutim, kao i ostala vlastela, nastojao, da na svojem teritoriju naseli nove koloniste. No ti novi naseljenici su »habitatores libere conditionis«, koji su se »*scienter et volutarie immiscuerunt servitutibus supradictis*« (t. j. serva), pa premda su liberi, ne mogu se nazvati takvima, jer su po dužnostima, stanju i životu jednaki servima. Novi naseljenici, koji su se izmiješali sa servima, nisu kao ostali stanovnici kaptola plaćali desetinu. Time su oštećivali kaptol u njegovim pravima. Da bi kaptol prekinuo tu zloupotrebu, *izjednačuje serve* sa kasnijim naseljenicima, određivši, da svi jednako plaćaju desetinu, a umjesto 50 kablova vina, koji su neke suviše, a neke premalo obvezivali, treba da daju četvrtinu vina iz svih vinograda, koje bilo na koji način posjeduju. ⁸⁷

⁸⁵ M. E. Z. I, str. 137. »da se rečeni Juraj poslužio mogućnošću, koja mu je pripadala i da ih je mogao prodati, jer su oni bili njegovi nasljedni servi«.

⁸⁶ M. E. Z. I, str. 149

⁸⁷ M. E. Z. II, str. 25, 26.

Iz ovih bi podataka mogli zaključiti sljedeće:

1. da se u statutu pod terminom *servus* razumijeva seljak, vinogradar, koji je nekoć obrađivao kraljevsku, a kasnije kaptolsku zemlju. Na toj zemlji ima zasadene svoje vinograde.

2. da je *servus* u XIV st. izjednačen sa ostalim seljacima kaptola. Čim je vlastelin dopustio, da servi imaju svoje vinograde, polja i t. d., on mu je morao postepeno, kako je rasla njegova gospodarska važnost u vlastelinstvu, dati i veća prava.

Na podizanje su ovih najstarijih stanovnika zagrebačkog kaptola djelovali novi naseljenici tako, da su se servi po pravima izjednačili s njima.⁸⁸

Termin je *servus* u XIV st. potpuno promijenio svoj sadržaj, te podsjeća samo na podrijetlo jednog dijela kaptolskih kmetova.

Prema svemu iznesenom se čini, da su se servima nazivali oni stanovnici Slavonije, koji su još od osvojenja Slavonije sjedili na kraljevskoj zemlji i obrađivali je. Kasnije naseljenike, koloniste, nazivaju izvori *colonina*, *hospitima*, *homines libere conditionis* i t. d.

Da je termin *servus* i u XIV st. upotrebljavan za kmeta, a ne za roba, dokazuje sam statut zagrebačkog kaptola. Govoreći o dužnostima kanoničkih kmetova, Ivan Gorički opominje kanonike, da oni treba »contentari de tantis laboribus et solutionibus *colonorum*, qui si servi sunt, tamen homines sunt».⁸⁹

Pravna dakle terminologija preuzeta još iz rimskog doba ne smije nas zavesti. Nade li se jedan termin iz tog doba upotrebljen u Srednjem vijeku, potrebno je, prije zaključivanja ispitati točno njegov sadržaj. Za bogate i raznolike odnose vlastelina i kmetova u srednjem vijeku, teško su pravници i notari nalazili izraze u oskudnoj latinskoj terminologiji, pa su servom nazivali onoga čovjeka, koji je u feudalnom društvu stajao po svojim pravima i dužnostima na posljednjem mjestu, kao što je u robovlasničkom poretku stajao *servus*.

II. Razvitak slavonskih varoši

Kad je u feudalnom društvenom uređenju pojačan razvitak razmjene t. j. kad je došlo do odvajanja obrta i trgovine od zemljoradnje, počele su se postepeno razvijati varoši, kao središta obrta i trgovine.

Protivno dosadašnjim mišljenjima stavlja Vučo stvaranje gradova kao privrednih centara u vrlo daleku prošlost. »upravo onda, kada se izvršila druga

⁸⁸ »Kmetstvo ranog srednjeg vijeka, koje je u sebi imalo još mnogo od starog ropstva, davalo je gospodi prava, koja su gubila sve više i više na svojoj vrijednosti; kmetstvo je malo pomalo zaspalo, položaj kmetova približavao se položaju običnih podložnika. Budaći da je obrađivanje zemlje ostalo uvijek isto, moglo se postići povećanje vlastelinskih dohodaka jedino krčenjem nove zemlje, uređenjem novih sela. Ali to se moglo jedino postići u prijateljskom sporazumu sa kolonistima, bili oni vlastelinski podložnici ili strani. Zbog toga nalazimo u to vrijeme svuda stroge ustanove seljačkih većinom umjerenih podavanja i dobar postupak sa seljacima, osobito na gospoštijama svećenstva. Napokon je povoljan položaj dovedenih kolonista dobro djelovao na položaj susjednih podložnika, tako da su i ovi u cijeloj sjevernoj Njemačkoj dobili ličnu slobodu, premda su i dalje ostali u položaju služnosti prema gospodi«. Engels: *Marka*, »Kultura« 1933, str. 88.

⁸⁹ »zadovoljiti se tolikim radovima i plaćanjima kmetova, koji, iako su servi, ipak su ljudi«.

društvena podjela rada... Od tada gradovi postepeno postaju privredni centri, postaju središta zanata i trgovine.⁹⁰

Iz daljih se razlaganja razabire, da je Vučo zapravo mislio na slavenski grad-tvrđavu, koja je bila doduše političko, crkveno i upravno središte pojedinih plemena, ali nije imala nikakve sličnosti u ekonomskom pogledu sa srednjovjekovnim gradom. Oko takvih bi se slavenskih zbjegova javljala periodska trgovina,⁹¹ ali niti u doba prigodnih sajmova nisu Slaveni fungirali kao trgovci i obrtnici po zanatu, nego su strani trgovci u to doba dolazili, kupovali i opet otišli. Robna izmjena ima u to doba tek sporedni karakter.

Teorija se Vuče osniva na njegovu shvaćanju pojma grad. »Po svome izgledu srednjovjekovni grad je predstavljao utvrđeno mesto, okruženo zidovima, dugaćkim nasipima i rovovima i služio je kao sklonište okolnim stanovnicima za vreme ratnih operacija.«⁹² Vučo je prema ovom dijelu Engelsove definicije našao uistinu u doba plemenskog uređenja Slavena neke gradove-utvrde, ali on nije opazio, da Engels postavlja težište u drugi dio ove definicije, da se »iza tih zidova i rovova razvijao srednjovjekovni zanat... akumulirani prvi kapitali...« Bitno je u tom procesu odvajanje trgovine i obrta od poljodjelstva, a ne stvaranje zidova. Vidjet ćemo da su se u Slavoniji stvorile varoši, koje uopće nisu bile utvrđene.

U tom ranom razvitku gradova razlikuje Vučo i drugi, kasniji tip, koji nastaje kao utvrda, opet unutar plemena.⁹³ Vremenski ga međutim nije točno odredio, jer ga jednom stavlja u XII st., a drugi put u doba rimskog vladanja na Balkanu. Kao što nisu slavenski zbjegovi postali stalnim središtima obrta i trgovine, tako nisu ni srednjovjekovna castra, koja zamjenjuje sa gradovima u ekonomskom smislu, prema mišljenju, koje danas preteže, pretvorena u gradove.

O razvitku gradova govori i u feudalno doba.⁹⁴ U XIII i XIV st. kao posljedica procesa odvajanja obrta i trgovine »u već obrazovanim gradovima opasanim zidovima i rovovima dolazi do stvaranja trgovačko zanatskih centara. Međutim, trgovački centri ne nastaju u utvrdama, nego oko i ispod njih kao podgrada ili suburbia, i tek ako je potrebno, oni se utvrđuju.

Po Vuči se proces razvitka gradova u Hrvatskoj i Slavoniji odvijao na taj način, da su »strani trgovci i zanatlije, većinom iz Češke i Nemačke, usled povlastica, koje su im pružali hrvatski velikaši, počeli u drugoj polovini XIII veka da naseljavaju važnije gradove i trgovačke centre.«⁹⁵ Međutim, proces

⁹⁰ n. d., str. 47.

⁹¹ O slavenskoj trgovini u X st. vidi F. Westberg, *Ibrahims Ibn Jakubs Reisebericht über die Slamenlande aus dem Jahre 965*, Petrograd 1898; L. Hauptmann, *Dolazak Hrvata*, Zbornik kralja Tomislava, Zagreb 1925, str. 112, 115. Iz opisa Kardizija se vidi da se ovakva periodska trgovina održavala tri dana u mjesecu (Jeden Monat ist drei Tage in jener Stadt Markttag, wo sie alle Güter suchen und verkaufen). Hauptmann n. d., str. 113.

⁹² n. d., str. 105. Citirana rečenica potječe od Engelsa, Vučo je donosi prema Ostrovitjanovu, Kratak pregled ekonomike pretkapitalističkih formacija, izdanje Kulture (ćir.), str. 115.

⁹³ n. d., str. 48.

⁹⁴ n. d., str. 144.

⁹⁵ n. d., str. 148.

naseljavanja kolonista nije započeo tek u drugoj polovici XIII st., niti su samo strani kolonisti naseljavali već »postojeće gradove«.

Naseljavanje stranih trgovaca i obrtnika stavlja Vučo tek iza provale Tatarsa, t. j. u drugu polovicu XIII st., premda je njihovo naseljavanje dokumentarno utvrđeno krajem XII st. God. 1198 daje Andrija II pravo zagrebačkom biskupu da nad Latinima, Mađarima i Slavenima, koji su njegovi podanici (hanc populo tuo), postavlja svoga suca.⁹⁶ U ispravi se doduše ne kaže izričito, da su oni hospites, ali se to može pretpostaviti, jer se 1244 g. spominju kao biskupovi podanici *hospites de vico Latinorum*, pa su to bez sumnje oni isti Latini iz 1198 g.⁹⁷

Ti se stranci, doseljenici, nazivaju u izvorima hospites, a u Ugarskoj ih nalazimo prvi put u zakonima sv. Stjepana.⁹⁸

Uz gore spomenute hospites zagrebačkog biskupa iz 1198 g. nalazimo početkom XIII st. već mnogo podataka o naseljenim strancima.

Međutim, varoši nisu naseljavali samo stranci, kako je to tvrdio Vučo, nego i domaći ljudi. U jedinim privilegijama (zagrebačkom i vukovskom), u kojima se spominju narodnosti varošana, uz ostale se narodnosti navode i Slaveni.⁹⁹

Postavlja se pitanje, gdje su se u vlastelinstvu naseljavali kolonisti. Zanimanje je tih naseljenika određivalo i njihovo naseljenje u vlastelinstvu. Obrtnik i trgovac naseljuje se radije uz vlastelinovo sjedište t. j. dvorac, samostan, castrum i t. d., dok se seljak naseljuje na zemlji. Obrtnik i trgovac naseljuje se uz vlastelinov dvorac zbog toga, što ih vlastelin zaštićuje, i dolazi u obzir kao konsument njihove robe. Istodobno sa naseljavanjem obrtnika i trgovaca moralo je u vlastelinstvu doći do prijelaza iz prirodne i radne rente u novčanu, jer je na taj način bila omogućena robna proizvodnja. Vlastelin je novcem, koji mu je dao kmet, mogao da kupi proizvode obrtnika, koji su se naselili oko njegova dvora, a kmet je mogao da proda obrtniku proizvode sa svoga selišta.

Naprijed je istaknuto, da je već od Kolomana pretvoren jedan dio naturalnih renta u novčane, dakle su već tada postojali uvjeti za naseljavanje hospita. Možemo pretpostaviti, da se naseljavanje i vršilo tokom XII st., samo što to nije bilo *dokumentarno* zabilježeno. Da je to uistinu bilo tako, potvrđuje činjenica, da se sa prvim dokumentima u Slavoniji javljaju *fora, trgovi, sajmovi* lokalnog karaktera, koji nisu samo lokalna tržišta, nego i naselja.¹⁰⁰

Trgovci i obrtnici naseljuju se u vlastelinstvu pod istim uvjetima kao i ostali naseljenici. Oni nemaju nikakav privilegirani položaj. Kad je njihova

⁹⁶ C. D. II, str. 297.

⁹⁷ C. D. IV, str. 262.

⁹⁸ Endlicher m. d., str. 370.

⁹⁹ C. D. II, str. 297, III str. 346.

¹⁰⁰ Između ostalih podataka vidi C. D. III, str. 84, 116. Bela III podjeljuje pravo održavanja foruma u Gori Templarima, a Andrija II im potvrđuje to pravo. »Quod (sc. forum) eadem libertate firmitateque volumus roborari, qua cetera regni nostri fora gaudere dinoscuntur«. Toplice (danas Topusko) su, na primjer, naselje, premda se nazivaju forum. V. C. D. III, str. 105.

Iz potvrde darovnica zagrebačkoj crkvi 1217 jasno izlazi, da je kralj već prije te godine podijelio biskupu pravo održavanja foruma, a sada zabranjuje svojim novčarima, poreznicima i solarima, da pod prijetnjom zatvora i oduzimanja robe »ad aliquod forum episcopi accedere presumant«. C. D. III, str. 148.

gospodarska važnost, razvitkom trgovine, porasla, a vlastelin je od njih imao koristi, dobili su od njega veća prava. Dobivanje privilegija zabilježeno je u dokumentima, pa su naši stariji historičari, a s njima i Vučo, smatrali ovo dobivanje privilegija »postankom slobodnih kraljevskih gradova.«¹⁰¹ Pri tom nisu uvidjeli, da je stvaranje gradova dugi ekonomski proces koji se odvijao decenijama prije, nego što je zabilježen u izvorima. Većina naših historičara smatra provalu Tatara uzrokom postanka slavonskih varoši. To ne stoji.

Varoši su u Slavoniji dobivale privilegija ovim redom:

Varaždin 1209 g., Perna 1225 g., Vukovar 1231 g., Virovitica 1234 g., Pa-trinja 1240 g., Samobor i Gradec kraj Zagreba 1242 g., Zagreb 1244 g., Virovitica 1248 g., Križevci 1252 g., Jastrebarsko 1257 g., i varoš sv. Ambrozija 1267 g.¹⁰²

Broj je »osnovanih« varoši prije provala Tatara u odnosu prema onima poslije provala veći, pa već ta činjenica potvrđuje mišljenje, da je većina varoši nastala prije provala Tatara.¹⁰³ Nastajanje varoši na području srednjovjekovne Slavonije treba dakle datirati krajeim XII st., a poznato je, da je i na Zapadu došlo do ponovnog procvata gradova u XI i XII stoljeću.¹⁰⁴ U Podunavlju se ovaj razvitak osjetio nešto kasnije. Tamošnji Slaveni kao ni Mađari nisu poznavali gradski život, i gradovi su ondje nastajali pod izravnim utjecajem Zapada. Ali od Stjepana I.¹⁰⁵ dalje možemo pratiti u dokumentima pojavu dosta skromne trgovine.

Prije nego što je došlo do razvitka gradova t. j. mjesta u kojima su se stalno naselili trgovci i obrtnici, trgovinom su se bavili putujući trgovci, koji bi išli od mjesta do mjesta i mijenjali robu. Ovakvom su se trgovinom bavili u Evropi većinom stranci¹⁰⁶ (Arapi, Židovi, Sirci i t. d.). U prvom dekretu Ladislava iz 1092 g., nalazimo te strane trgovce, koji se have izmjenom i prodajom robe. Oni nisu više samo putujući trgovci nego su stalno naseljeni u Mađarskoj. Čl. 9 spomenutog dekreta određuje, da one »negociatores, quos appellant Ismaelitas«, i za koje se bude utvrdilo da su sa kršćanstva prešli opet na svoju vjeru (ad legem suam antiquam) treba preseliti u druga sela (a sedibus suis separati ad alias villas transferantur): vjerojatno da ne bi svojim lošim primjerom djelovali na okolno stanovništvo. Slijedeći član istog zakona traži, da se Židovi odijele od svojih kršćanskih žena, odnosno, ako imaju kršćansku poslugu, da im se oduzme i oslobodi. Svi Židovi nastanjeni u Mađarskoj morali su se držati posebnih zakona, koje im je dao Koloman. Oni su se bavili posuđivanjem novca i trgovinom, a kod tih je poslova dolazilo vjerojatno do nesuglasica i prijevara, jer kralj određuje, da se spomenuti pravni poslovi mogu vršiti samo pred svjedocima uz izdavanje isprave.¹⁰⁷

¹⁰¹ T. Smičiklas, *Povijest Hrvatska*, Zagreb 1882, str. 518.

F. Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb 1916, str. 100, i drugi.

¹⁰² C. D. III, str. 89, 252, 346, 422; IV, str. 123, 164, 172, 374, 489; V, str. 51, 516.

¹⁰³ Jedino je Klaić stavljao postanak u doba vladanja hercoga Bele, kasnijeg kralja. *Povijest Hrvata I*, str. 209, Zagreb 1899.

¹⁰⁴ H. Pirénne, *Les villes du moyen âge, Essai d'histoire économique et sociale*, Bruxelles, 1927 str. 71—94; H. Sée, *Französische Wirtschaftsgeschichte*, Jena 1930, str. 22.

¹⁰⁵ Endlicher n. d., str. 364.

¹⁰⁶ Kulischer n. d., str. 85 i sl.

¹⁰⁷ Endlicher n. d., str. 328, 338, 371, 372.

Trgovina je bila jedno od regalija i kralj je obično darivanjem zemlje podjeljivao i pravo trgovanja. Ipak je trgovina važnih artikala ostala kraljevski monopol. Tako je za Ladislava trgovina konjima bila monopol, te nije nitko ni od domaćih ni od stranih trgovaca smio kupovati konje bez kraljeve dozvole. Jednako je kralj ograničio kupovanje volova. Pojedinaac je mogao kupiti konje samo za »expeditionem necessarium« ili volove za oranje.¹⁰⁸ Strani trgovci, koji su dolazili u Mađarsku da kupuju konje ili neke druge stvari, morali su se najprije prijaviti kod vladara, te su onda, uz sudjelovanje kraljeva pristava, kupovali dopuštenu količinu robe.

Međutim, u to doba nisu se samo stranci bavili trgovinom. U jednoj odredbi, koja samo ponavlja odredbe Stjepana I, zahtijeva Koloman, da »quis de propriis et domesticis rebus quid in foro vendiderit... tributum reddat«.¹⁰⁹ Pitanje je, da li se pod »vendere« razumijeva zamjena ili prodaja domaćih proizvoda. Svakako je kralj smatrao razmjenu ili trgovinu svojim pravom, regalom, te je za to odstupljeno pravo tražio porez. Među trgovcima razlikuje dvije grupe. Budući da se trgovci po zanatu obogaćuju (mercatores, ob id solum ut ditescant venalium rerum dediti studiis), oporezovao ih je porezom u dvostrukom iznosu od onoga, koji plaćaju siromašniji trgovci, »qui de mercato vivunt«.¹¹⁰

Čini se, da je upravo kralj bio najviše zainteresiran na razvitku robno-novčanih odnosa. Dokazuje to činjenica, da Koloman uvodi prvi direktni porez u novcu. Tek više od sto godina kasnije povodi se za njegovim primjerom i crkva, zahtijevajući da se desetina plaća u novcu. No kako je tom promjenom desetina snižena na znatno manji dio iznosa u naturi, crkva se uskoro vratila na stari način pobiranja. To je kolebanje izazvalo otpor, pa se način plaćanja crkvene desetine ustaljio tek u sredini XIV stoljeća.

Varoši, koje su nastale kao naselja obrtnika i trgovaca, dakle kao ekonomska središta, počinju se pri kraju XII i početkom XIII st. formirati kao samostalne općine. Dobivanjem posebnih privilegija varošani su osigurali sebi samostalno sudstvo, pravo održavanja sajмова, slobodno raspolaganje imovinom, slobodni dolazak i odlazak iz varoši i t. d. Sva privilegija, koja su se sačuvala iz XIII st. (osim zagrebačkog), odnose se na varoši na kraljevskom teritoriju, što dokazuje, da su i ovdje kraljevi, kao i na Zapadu, našli u gradovima novu silu protiv plemićke premoći. Dakako, ta je pomoć gradova, zbog polaganog ekonomskog razvoja, bila daleko skromnija. Kraljevi, nadalje, a osobito hercezi, pristupali su sistematskom dijeljenju privilegija, pa su ista gotovo jednakog tipa.

Ako je dakle za doba razvijenoga zapadno-evropskog feudalizma karakteristična pojava gradova i novčane rente, onda moramo, prema svemu iznesenom, zaključiti, da je ekonomski razvitak u Slavoniji od XII—XV st., uz neznatno zakašnjenje, išao pravcem razvitka na Zapadu i da su feudalni odnosi bili tada u njoj dominantni.

¹⁰⁸ Isti n. d., str. 338.

¹⁰⁹ Isti, n. d., str. 364. »Ako netko proda na trgu od domaćih i vlastitih stvari... neka plati porez«.

¹¹⁰ Isti, n. d., str. 364.

SUMMARY

An attempt at giving light to some economic problems of those times is made in this contribution, issued incidentally as a report on feudal formations in Croatia and contained in the book by Dr. N. Vučo, »The Economic History of the People of F. N. R. J. to World War I«.

Feudal relations in mediæval Slavonia, with special reference to the problems of serfdom and villeinage are discussed in the first chapter. The author states that serfs were not bound to the property throughout the time of feudal formation; their transfer was prevented by law only from 1514 till 1538. With the decay of dependent householding and the advent of monetary-goods relations in the XIIIth and XIVth centuries the serfs' circumstances of living changed somewhat to an easier mode. The transfer to monetary revenue is first recognized on the property of the king (beginning of XIIIth century), to follow at a much latter date on the property of the Church (XIIIth century). With the disintegration of the dependent households compulsory work is decreased until it implies only 6--12 days of work a year.

The author further draws attention to the use of the term *servus* in mediæval sources, denoting a slave sold by force as well as a serf or a servant. It is demonstrated by the example of the serfs belonging to the Kaptol of Zagreb that their conditions had undergone a marked change to the better by the XIVth century owing to the arrival of new settlers, so that the middle of the century sees the serfs being of equal status as the rest of the villeins.

In the second chapter the problem of development of towns in mediæval Slavonia is treated, and their foundation is dated by the author as taking place in the beginning of the XIIIth century. This claim is contrary to the current belief that the building of towns took place only after the Tatar invasion in 1242. The former opinion is based on the assumption that the growth of the towns is primarily an economic process which probably developed scores of years before the towns obtained their privileges. In the establishing of towns in Slavonia and Hungary, an important part was played by the hospites, strangers, who maintained unviolated the rights they had brought along, transmitting them also to the native inhabitants settling in their close vicinity

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA IV

1951

BROJ 1-4

NAKLADA „ŠKOLSKA KNJIGA“ / ZAGREB

R E D A K C I O N I O D B O R

VLADIMIR BABIĆ
MIROSLAV BRANT
GRGA GAMULIN
MARKO KOSTRENČIĆ
JAROSLAV ŠIDAK

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

JAROSLAV ŠIDAK

I Z D A J E
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
Z A G R E B